

ELŐSZÓ

E tanulmány aktualitását nem kieleződött és a történelemből, a művelődés történetéből is merített érveket fegyverként forgató politikai vitáktól nyeri. Ha van javaslata, ehhez jól körvonalazható eszköztár is tartozik: a régész ásója, a műemlékvédő bontókalapácsa és konzerváló vakolókanala, a kutató mérőszalagja és fényképezőgépe. Csupa hagyományos, kézhez álló, a történeti emlékekkel barátságos, rajtuk erőszakot el nem követő szerszámok és a tudományos közléseknek ezeket követő, megszakítatlan sorozata. Ezek a szempontok ajánlják a magyarul huszonöt éves késéssel megjelent munkát az olvasó figyelmébe.

Aktualitása éppen negyedszázadnyi már. Először 1968-ban jelent meg német nyelven, részletes történeti adattárral, az *Acta Historiae Artium* című, idegen nyelvű művészettörténeti folyóirat XIV. kötetében. Azóta a folyóiratnak ezt a kötetét a könyvtárakban elhasználságáról lehet a legkönnyebben felismerni, és a tanulmány megállapításait és összegyűjtött adatanyagát minden komoly munka idézi, magyarországi és romániai feldolgozások éppúgy, mint a nemzetközi szakirodalom. A szakirodalmi elismerés és nyilvánosság azonban keveset változtat azon a tényen, hogy ez az összefoglaló jellegű, nagy történelmi korszakot átölelő tanulmány mindmáig gyakorlatilag ismeretlen maradt a magyar olvasók előtt. A jelenlegi kiadás az 1968-ban németül publikált eredeti szöveget adja közre a legszükségesebb módosításokkal, jegyzetanyagát kiegészítve újabb anyagközlésekkel, illetve utalásokkal olyan kutatások eredményeire is, amelyek tudományos közlése egyelőre nem áll rendelkezésre.

Remélhető, hogy a kötet hozzájárul az Árpád-kor kronológiai határaival jellemezhető erdélyi műemlékek alaposabb ismeretéhez és számbavételéhez. A tanulmány a kiemelkedő jelentőségű, sokszor ritkaságszámba menő vagy éppen egyedülálló emlékek egyenkénti jellemzése mellett a hasonló jellegű vagy azonos történelmi körülmények között épült kevésbé ismertek, elpusztultak vagy feltáratlanok sorozatáról is számot ad. E felsorolások segítségével Erdélyben a középkori Európa műemlékeiben egyik leggazdagabb kultúráját láthatjuk. A tanulmányhoz kapcsolódó térképek a fennálló, illetve elpusztult középkori épüle-

teket jelzik. A különböző jelekből kirajzolódó foltok meggyőzően és érzékletesen vetítik szemünk elé e kultúra kifejlődésének színterét.

Azt a területet, amelyet a térképek az Árpád-kor végi állapotában rögzítenek ahogyan az 1330-as években a pápai tizedjegyzékek elkészítői láthatták, a szöveg mintegy a betelepülés és a civilizáció történelmi folyamatában mutatja be a magyar honfoglalástól, illetve államalapítástól a Kárpátok vonalát érintő betelepülésig. Történelmi alapkonceptiója éppen ebben a védelmi stratégiák változásainak, a Dobokavár, Küküllővár, Hunyadvár s a korai székely határőr-települések által jelzett 11. századi védelmi koncepció fokozatos módosulásának, a településtörténeti fejlődésnek a rajzában egyezik meg a legpontosabban a mai történettudomány megállapításaival.

A műemlékek számbavételével követhetővé válik a vármegyék szervezetének kialakulása, a nemzeti birtokszervezet kifejlődése, az egyházszerkezet kibontakozása és a szerzetesrendek térhódítása, a határőrszervezet változásai, a szász telepítés folyamata, a románság betelepülésének kezdete. Sokszor az írott forrásoknál is beszédesebbek ezek az emlékek, pl. a német lovagrend szerepének, a ciszterci rend erdélyi tevékenységének vagy a tatárjárás következményeinek tekintetében.

A tanulmány fő célja a nagy, átfogó művészettörténeti és történelmi folyamatok ábrázolása. Az egyes, kiemelkedő emlékek művészettörténeti feldolgozását illetően a jegyzetek adnak eligazítást. A közlemények sorában Entz Géza számos munkája szerepel, aki 1942-től kezdve szakadatlanul publikált monografikus tanulmányokat és összefoglaló munkákat egyaránt az erdélyi művészet emlékeiről, illetve történeti kérdéseiről (munkásságának bibliográfiáját l. Építés-Építésztudomány. 1983. 501 skk.). Ő dolgozta fel Szolnok-Doboka megye, Kalotaszeg műemlékeit, rekonstruálta a 13. századi Kolozsvár környéki kőfaragóműhelyt, tárgyalta Harina templomát, s írta meg a gyulafehérvári székesegyház modern monográfiáját, a kerci ciszterci építóműhelynek és hatásainak történetét. Van e könyvnek személyes aktualitása is: talán a legméltóbb formában kifejezett tisztelgés az 1993-ban nyolcvanéves Entz Géza előtt.

*

E könyv történeti koncepciójának egyik alapvető eleme Erdély építésztörténetének a középkori magyar állam kereteiben, történeti folyamatainak ismeretében való ábrázolása. Ennek az eljárásnak nemcsak az ad hitelt, hogy Entz Géza a magyar középkori művészet egészének legalaposabb ismerői közé tartozik, hanem maguk az ábrázolt történeti folyamatok és kapcsolatok is. E megközelítésmód jelentősége a munka alapvető társadalomtörténeti szempontjából következik. A szerveződőben lévő középkori állam délkeleti határvidékének ispáni várait éppoly reménytelen vállalkozás lenne önmagukban megítélni, más, egyko-

rú emlékek figyelembevételével, ahogyan pl. az erdélyi püspökség székes-egyházának, a nemzetségek kegyúri tevékenységének, a 13. századi királyi építőműhely művészettörténeti helyzetének meghatározása sem lehetséges az összehasonlítás nélkül.

Ez az elképzelés gyakran ütközik olyan törekvések ellenállásába, amelyek Erdélyben valamilyen sajátos, öntörvényű művészet- és művelődéstörténeti szigeteket látnak. E koncepciók gyakran keresnek támaszt az erdélyi műemlékek valóban zárt, helyi sajátosságokat tükröző csoportjaiban, olykor éppen olyan jelenségekben, amelyeket az erősebben megtizedelt mai magyarországi emlékkönyvben már nem könnyű felmutatni. E partikularizmus gyakran a reálisan létező, a középkorban minden nagyobb földrajzi egységben szükségszerűen kialakuló régióképződés jelenségén alapul. Különösen a 13. századi, gazdagabb építészeti emlékkönyv ad alkalmat ilyen régiók megállapítására Erdély területén is.

A Kolozsvár környéki, 13. századi kőfaragóműhely, a szász települések nagyszabású, bazilikális templomai, a székelyföldi templomépítészet emlékei ilyen, viszonylag zárt helyi szokások, regionális építészeti gyakorlat kialakulására engednek következtetni. Erdély a középkori Magyarországnak azon területei közé tartozik, amelyeken – pl. a Balaton-felvidékhez, Zala és Vas 13. századi falusi templomépítészetéhez, a Csallóközhez vagy a Szepességhez hasonlóan – e táji sajátosságok kialakulásának menetét meglehetősen pontosan tudjuk követni. Az ANDRZEJ TOMASZEWSKI által a 13. századi templom nyugati karzatépítményeire kidolgozott tipológia (Romańskie kościóły z emporami zachodnimi na obszarze Polski, Czech i Węgier. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1974) pl. igazolta, hogy a szász kiváltságos településeken elterjedt építészeti megoldásokat nem lehet csupán erdélyi sajátosságnak tekinteni, mert hasonlóak a Hont megyei, ugyancsak németekkel benépesített településeken is elterjedtek. Gyakran előfordul, hogy e régiókhoz tartozó falvakban jól ismerjük a specifikus jelenségeket, anélkül hogy fennmaradt volna az a helyi központi mintakép, amelynek sajátosságait ezek visszatükrözik. Így van ez Erdélyben is, ahol a nagyobb települések, pl. Kolozsvár, Nagyszeben, Brassó városi fejlődésének későbbi, 14–15. századi fellendülése jórészt eltörölte azokat a korábbi épületeket, amelyeknek kortársai a kisebb települések vagy falvak igényeit még évszázadokig kielégítették. Sőt, e tekintetben még egy sajátos negatívumra is fel kell figyelnünk. Az erdélyi, főként szász bazilikák egyik többször visszatérő építéstörténeti sajátossága, hogy árkádjaik közeit befalazva, egyedül főhajójukat használták a 17–18. századtól mindmáig. Ez az ismétlődő építéstörténeti jelenség talán az egyik legbiztosabb jele a falusi régió igényeiben, teljesítőképességében bekövetkező visszaesésnek.

A fenti példa is szemléltetheti, hogy a jelenkori vagy a közelmúltbeli településföldrajzi viszonyok és a belőlük következő összefüggések nem feltétlenül megbízható támpontok a középkori viszonyok rekonstrukciójához. Tévútra vezethetnek a tudományos elemzés által kimutatott, mechanikusan értelmezett

távolsági kapcsolatok is. Az erdélyi szász művészettörténet-írás – feltételezve a középkori német telepések kiinduló területeikkel fenntartott folyamatos kapcsolatát – gyakran követte ezt az eljárást, a reálisan feltételezhetőnél nagyobb szerepet tulajdonítva e gyakran kis települések aktív kulturális orientációjának és azonosságtudatának, mint az ilyen távoli kulturális hatásokat közvetítő központok művészi gyakorlatának. Az „erdélyi német művészet” teljes önállóságának elképzelése, illetve egyedüli kultúrateremtő szerepének feltételezése (l. VICTOR ROTH művének WILHELM PINDER és munkatársai által készített kiadását: *Die deutsche Kunst in Siebenbürgen*. Berlin 1934) a szász nemzet késő középkori és újkori tudatának visszavetítésével alakult ki, s a két világháború között összefüggött azzal az egész Kelet-Közép-Európára kiterjedő nacionalista propagandával, amely egyedül a német kolonizációnak tulajdonított civilizációt terjesztő szerepet.

Hasonlóképpen újkori politikai viszonyok anakronisztikus visszavetítésén alapulnak azok a nézetek is, amelyek Erdélyt zárt, közvetlen környezetétől független országgént képzelik el. Ilyen forrásokra vezethetők vissza azok a nézeteltérések, amelyek – különösen datálási kérdésekben, egyes emlékek kronológiájának megítélésében – a román és a magyar művészettörténészek között alakultak ki. E viták oka rendszerint egyes erdélyi emlékeknek távoli formai analógiák alapján való késői datálása, amelyet a román művészettörténet-írás olykor a magyarországi, pl. dunántúli emlékekre is kiterjeszt. (E javaslatok összefoglalása: V. VĂTĂȘIANU: *Architectura și sculptura romanică în Panonia Medievală*. București 1966; vö. DERCSÉNYI DEZSŐ kritikáját: *Az Árpád-kori művészet koncepcionális kérdései*. *Művészet* VIII. 1967.7. sz. 46–48.)

Ezek a véleménykülönbségek a 11–12. századra vonatkozóan a legnagyobbak, és csökkennek a 13. századtól kezdve, amikor már bőségesebb és egyértelműbben interpretálható írott forrásokkal rendelkezünk. Mögöttük az írott források értékelésének és a művészeti emlékekre vonatkoztatásának is más-más koncepciói húzódnak meg. A magyar történetírásban és a művészettörténeti kutatásban is jelentős szerepet kapott az oklevelek kritikája, a bennük foglalt birtoklástörténeti, családtörténeti, a különféle intézmények létezésére, alapítására vonatkozó adatok szembesítése az elbeszélő források hagyományaival. Anonymus Gestáját például a magyar filológiai kutatás legfőképpen keletkezési korának, 1200 tájának történeti tudatára és társadalomszemléletére jellemző elbeszélés-ként értékeli, míg ugyanennek az elbeszélésnek a hitelét a 10–11. századi állapotokra nézve a román történettudomány sokkal nagyobbra becsüli. Így természetes, hogy a két történetírói hagyomány eltérően méri fel nemcsak Erdély, hanem az egész kora Árpád-kori Magyarország helyzetét, kapcsolatait és kulturális lehetőségeit is. Szükségszerűen más fejlődés képe rajzolódik ki Erdély egészéről és egyes emlékeiről is, ha elképzelésünk abból indul ki, hogy az Árpád-kori kezdeteket egy korábbi, fejlett kultúra pusztulása előzte meg, mint ha elfogadjuk e központok új alapításának és középkori fejlődésének tételét. Így nyer értelmet pl.

az az e könyv lapjain bizonyított tétel, amely Kolozsvár fejlődését és középkori jelentőségét nem a római Napoca települési hagyományának megszakítatlan folyamatosságával, hanem az Ó-Kolozsvárt jelentőségében felváltó Óvár körüli település fejlődéséből magyarázza.

Itt mutatkozik meg a legvilágosabban a települések szerkezetének történeti forrásértéke és a városszerkezeti vizsgálatok modern módszerének nagy tudományos jelentősége. Nyolc erdélyi nagy város telekosztási rendjének vizsgálata (P. NIEDERMAIER: *Siebenbürgische Städte. Forschungen zur städtebaulichen und architektonischen Entwicklung von Handwerksorten zwischen dem 12. und 16. Jahrhundert.* Bukarest 1979) igazolta az Entz Géza által feltételezett – s részben a magyarországi, pl. a budai és soproni várostörténeti kutatások tapasztalatai alapján megállapított – fejlődési ütemet. Kolozsvár szerkezetét illetően pl. beigazolódott, hogy az Óvár erődített övezetében önálló udvarok alkották a település legrégebbi magvát, s e vár alján bontakozott ki az előbb út mentén rendeződő kereskedőtelepülés, amelyet csak a tatárjárás utáni, négyszögletes piactér körüli, tervszerű városszalapítás tett egységes és fejlődőképes organizmussá.

Ez a folyamat, amelyet a többi erdélyi kereskedőváros szerkezetének elemzése is igazolt, nem különbözik más magyarországi városok, pl. az ugyancsak római castrum falai között ispánsági várból kereskedővárossá fejlődő Sopron fejlődésétől. Sopronban is megtalálhatók az első, a városszalapításban nagy szerepet játszó polgárok udvarai, amelyek falai között lakótornyai és paláciumaik állottak. A magyarországi városokban, Budán, Pozsonyban, Esztergomban, Sopronban az első patríciusok sorából még sokáig kiemelkednek s leszármazottaik révén is vezető szerepet játszanak az ispán (comes) címet viselő polgárok. E magyar, illetve latin kifejezésektől csak német nyelvben különbözik a szász hospesek vezető rétegének gerébek (graf, gräve) elnevezése. Aligha lenne tartható tehát a városszalapítás valamilyen importált jellegének feltételezése, akár e civilizáció nyugati, akár magyarországi eredetét akarnánk bizonyítani az egymással párhuzamos, rokon formákhoz vezető eredményekkel. A párhuzamosság és a rokon formák sokkal inkább szólnak a társadalomfejlődés, az életmód, a gazdaság meghatározó szerepe mellett.

E tényezők szem előtt tartásával értelmezhetők az írott források hézagos adatai is: a társadalomfejlődés, életmód, politikai tendenciák, telepítéspolitikák stb. mindenekelőtt a középkori Magyarország egészében találják értelmüket. E keretek figyelembevétel nélkül nemcsak a vármegyék és a határőrvidékek szervezete válna megmagyarázhatatlanná, hanem Erdély egyházszervezete is. Idegen testet jelentenének pl. azok az erdélyi püspökök hatásköréből kivett szász területek, amelyek a szebeni prépostság közvetítésével közvetlenül az esztergomi érseknek voltak alárendelve. A betelepülés ütemének ismerete hiányában megmagyarázhatatlan maradna a bencés monostorok egyenetlen eloszlása s a terület nyugati peremén való koncentrálódása. Ez az egyenetlenség csak a királyi birtokoknak, illetve az Erdélyben ősbirtokos nemzetségek területeinek elhelyezkedéséből ért-

hető. Ugyancsak értetlenül állnánk az országos védelmi politika 13. századi, sűrű koncepcióváltozásokkal járó erőfeszítéseinek ismerete nélkül mind a német lovagrend, mind a rend szerepét részben átvevő ciszterci rend emlékműjével szemben. Ez a tanácstalanság nemegyszer a művészettörténet-írásban is érezteti hatását. A kereszt alakban, centrális alaprajzon felépült prázsmári Szent Kereszt-templomot (13. kép) például egyes szerzők (W. GÖTZ: Zentralbau und Zentralbautendenz in der gotischen Architektur. Berlin 1968) annak ellenére is hajlamosak a német lovagrend korábbi birtoklásával vagy építészeti elgondolásaival (Marburg, Elisabethkirche) kapcsolatba hozni, hogy ott már 1225-ben megszűnt a lovagrend tevékenysége, s az 1240-ben a ciszterci rendnek átengedett helység templomának ezt követő építését a kerci építőműhely működéséről tanúskodó stílusa is ez időre datálja. Ahogyan a kerci apátság építőműhelyének stílusát és e stílus Erdély-szerte kimutatott hatását csak az ország középső vidékeinek királyi építkezéseinek a 13. század második harmadában elterjedt stílus változatból vezethetjük le, minden bizonnyal ugyanennek a körnek eszméit fejezheti ki a templom különleges elrendezése is.

Csak találgathatjuk, milyen üzenetet bízott az eredetileg tökéletes kereszt alakú, nyugati részén is a nyolcszög három oldalával záródó, titulását megjelenítő épület formájára a 13. század közepe táján élt tervezője. Talán közelebb visz az épület jelentéséhez a IV. Béla király és utódai által nagyra becsült és terjesztett kereszttereklyék kultusza, amely az utolsó Árpád-házi királyok címerhasználatában, udvari művészetében is nagy szerepet játszott. IV. Béla király 1247-ben a johannita lovagokra bízta a Szörényi bánóság védelmét, tartva az ez időre jelzett tatár betöréstől. Három évvel később IV. Ince pápának írott levelében foglalta össze védelmi erőfeszítéseit. Ekkor említette, hogy a johanniták egy részét „már el is helyeztük a legveszélyeztetettebb helyen, tudniillik a kunok és bolgárok határán, a Dunán túl, ahol már országunk megszállása idején is behatolt hozzánk a tatárok serege”. Ez a levél, miközben a Duna menti várak építéséről beszél, fejezi ki legvilágosabban a király védelmi koncepcióját: „Mert ez az ellenállás vize: itt szállt szembe Heraclius Cosroesszal a római birodalom védelmében... Ha ezt a területet a tatárok birtokba vennék, ami be ne következzen, kitérnének előttük a kapu más katolikus hitű vidékek felé.” (GY. RUITZ IZABELLA fordítása. A tatárjárás emlékezete. Válogatta: KATONA TAMÁS. Budapest 1981. 342 sk.) Heracliusnak, a szent kereszt ereklyéjét a perzsáktól visszaszerző bizánci császárnak a csatáját a levél talán éppen azért helyezi a Duna mellé, hogy ezzel is nagyobb hangsúlyt adjon annak a koncepciónak, amely első megfogalmazása lehet Magyarország később sokat hangoztatott, „a kereszténység védőpajzsa” küldetésének és feladatának. Alighanem első világos kifejezése annak az egységnek és sorsközösségnek, amely Erdélyt Magyarország többi részéhez fűzte.

Ugyanazt a gondolatot fejezi ki ez az 1250-es, a nyugati kereszténység és Magyarország védelmének közös érdekét hangsúlyozó levél, amelyet Erdély középkori építészeti emlékeinek tanulmányozása is sugall. Nem nehéz belátni, hogy a

román kori és gótikus emlékek, a várak, falusi templomok és a városok annak az életformának és annak a civilizációnak az emlékei, amelynek zónája a brit szigektől és Európa nyugati partvonalától a Kárpátokig, Sziciliától a Skandináv-félszigetig terjedt. Az európai utazó jól érzékelte ugyan a szokások, a nyelvek, a civilizáció különbségeit, de e térségben mindenütt otthonosan érezhette magát. Könnyű volt eligazodnia az épületekben éppúgy, mint a társadalmi érintkezésben.

Az erdélyi középkori emlékhagyomány jelentőségét nemcsak az a tény határozza meg, hogy a romanika, illetve a gótika nyugati stílusainak legkeletibb elterjedését jelzi, amelyen túl más kultúra, részben a keleti kereszténység világa, részben „pogány”, nomád civilizációknak még a népvándorlás kora óta változatlan övezete kezdődik. Földrajzi eloszlásukban, időbeli egymásutánjukban ezek az emlékek világosan tanúskodnak a „másik”, a „külső” világgal szembeni magatartás nagy változásairól is. Ezek a változások keltik olykor a történelmi-művészettörténeti fáziskésések látszatát, mivel a kezdetben mély védelmi övezetként meghagyott területek telepítése s a határvédelem szilárd és erősített védővonalként való kiépítése csak a 12. században kezdődik, és a 13. században fejeződik be. Eközben nagyszabású életmódváltozások zajlanak le: kiterjedt a bányaművelés, a kereskedővárosok népességét a határvidék nemcsak védelmet nyújtó övezetként vonzza, hanem mint lehetőség is arra, hogy rajta keresztül árut cseréljen, gazdagságot szerezzen. Ez a nagyobb nyitottság majd mindenekelőtt az erdélyi kereskedelmi útvonalak 14–15. századi fejlődésében hozza meg eredményeit, de a külső környezettel szembeni éles elhatárolódás, a merev védekező magatartás már a 13. században megszűnik. Ennek a kölcsönhatásoktól áthatott átmeneti jellegnek a kialakulásához járul hozzá a románság emlékhagyománya is (35., 37. és 39–42. kép); különösen azok a Hunyad vármegyei ortodox templomépületek, amelyek már kezdetben a keleti egyház megkövetelte elrendezés és a nyugati stílus sajátos szintéziséről tanúskodnak.

A településtörténetben megnyilvánuló, kelet felé való fokozatos előnyomulási tendencia azonban nem azonos a fáziskéséssel. Ismét helyes, ha a kultúra elsődleges központjaira figyelünk. A gyulafehérvári székesegyház első épülete semmivel sem lehetett konzervatívabb a maga idejében, mint más magyarországi püspöki székhelyek épületei. Méretein, az alaprajzából leolvasható sajátosságain kívül egyértelműen tanúskodik erről a déli kapuzatának a mellékhajó felé néző, 11. század végi kapuívmezője (1. kép). E timpanon Maiestas Domini-ábrázolása az európai román kor monumentális épületdíszítő szobrászati vállalkozásainak első korszakához tartozik; semmiképpen sem tekinthető megkésett vagy provinciális jelenségnek. Éppen ellenkezőleg: megrendelőjének, faragójának valamilyest tisztában kellett lennie azokkal a teológiai elméletekkel, amelyek az ítéltre eljövő Krisztus képének az épületen való ábrázolását megengedték és támogatták. Ákos és Harina templomai (2. és 7–8. kép) sem egyszerűen csak a romanika korai szakaszának régies emlékei, hanem nagyon ritka maradványai a 12. századi

bencés reformépítészet olyan szigorú felfogásának, amelynek hasonlóan ép emlékével talán csak a borsodi Boldván találkozunk, de amely épületmaradványok, romok tanúsága szerint rányomta bélyegét még a kor székesegyházainak (Esztergom) építészetére is.

A körülötte folyó művészettörténeti viták is mutatják a gyulafehérvári második székesegyház nagy művészettörténeti jelentőségét és korszerű eredetiségét abban a korszakban, amelyet III. Béla esztergomi építkezései, Lébény és Ják nemzeti monostorai jeleznek, s amelyben a – valószínűleg építtető – erdélyi püspökök rendre a királyi kancelláriában teljesített szolgálat után kerültek ide. Műveltségük korszerűségére mi sem jellemzőbb, mint az, hogy Adorján püspök (1192–1201) a párizsi egyetemen végezte tanulmányait. Nem kevesebb eredetiséget tulajdoníthatunk a német lovagrend 13. század eleji várépítő tevékenységének, amelynek jelentőségére talán nem is annyira az általa kifejlesztett szabályos kővár típusa világít rá, mint inkább az a tény, hogy éppen a korszerű kővárakban való szegénység mennyire általános panasz volt a tatárjárás után. IV. Béla idézett levelében egyenesen az ország népének a várépítésben való járatlanságáról panaszkodott.

Kétségtelen, hogy a 13. század e tekintetben is a felzárkózás, a civilizáltabb életforma elterjedésének korszaka volt. Nemcsak a települések közül emelkedtek ki a városias jellegűek, hanem az építkezéseken is elterjedt a finomabb megmunkálás, a képzett munkaerőt igénylő kőfaragó munka. A tört kőből vagy téglából épített szerkezetekkel szemben a faragott kőből épültek eleve több specializált munkaerőt igényeltek. A kerci építkezések s a ciszterci kolostor építkezései nyomán szélesebb körben foglalkoztatott műhely munkái ennek az igénynek az elevenségét bizonyítják. A műhely stílusát eláruló épületek még ma is nagy száma és meghatározó jelentősége pedig egyúttal azt is, milyen kevés megfelelő szakember állhatott rendelkezésre. A gyulafehérvári székesegyház új szentélyét (3. kép) ugyancsak ez idő tájt egy, a gótikus konstrukció és díszítésmód (kőrácsos ablakok, levéldíszes fejezetek) legmodernebb módjában jártas mester építette. Az ugyanott 1287-ben, a Saint Die-ből való János kőfaragóval, 1291-ben szász ácsmesterekkel kötött szerződések szakszerűsége, bennük az elvégzendő feladat pontos meghatározása mutatja, mennyire értő, felkészült megbízók igényelték ezeket a munkákat. S az a naturalisztikus növényi ornamentika, amely a 13. század utolsó negyedének gyulafehérvári építkezéseit is jellemzi, hamarosan követőkre, nemegyszer kezdetleges utánzatokra talál a falusi és magánkegyúri templomok kapuzatainak, fejezeteinek, boltozatot hordozó konzolainak faragványain. Egy, a budai Nagyboldogasszony-templomtól a soproni és pozsonyi ferencesek templomain át a szepességi falusi templomokig mindenütt elterjedt s mindenütt hasonló gyorsasággal átvett díszítésmód tanúi ezek az emlékek. Az épületek rendszerint maradandóbbak, mint kifestésük, felszerelésük vagy az egyházi ruházat, a könyvek. Az építészeti formák korszerűsége azonban az egész kultúra és életmód színvonalát is jelzi.

Nincs okunk tehát elválasztani Erdély építészetét az egykorú Magyarország egészének kultúrájától. Még kétségtelen régióinak eltérő helyi sajátosságait is úgy képzelhetjük el, mint egy, az egész középkori országterületet borító szöttek mintázatát, amely azonban nagyon hiányosan maradt ránk. Ahol nem találkozunk ezekkel a táji adottságokkal, rendszerint csak az emléktárgy pusztulására következtethetünk belőle. Ebből a helyi művészeti gyakorlat alapján létrejött emléktárgyból emelkedtek ki a jelentős központok: a püspöki székhelyek, a nagyobb monostorok, a szerzetesrendek építkezései, a korszak vége felé a városok is. Ezek összefüggései az ország egész területét behálózzák, gyakran, így a szerzetesrendi reformmozgalmak, a ciszterciek, a kolduló rendek esetében, az országhatárokon is túl vezetnek. Kétségtelen, hogy e szélesebb látókört, határozottabb igényt a nagybirtokosok, a méltóságviselők is képviselték építkezéseiken, alapításaikon. Ez a jelenség kölcsönöz fontosságot Erdély középkori építészetének a magyarországi művészettörténet számára. Szerencsésebb történeti körülmények között – vagy éppen azért, mert benne kevésbé érvényesültek azok a fellendülések, amelyek máshol számos emlék átépítéséhez vagy újjal való felváltásához vezettek – megőrizte nemcsak a középkori kultúrtáj jellegének és struktúrájának sok vonását, hanem részben olyan emlékeket is, amelyeket máshol nem találunk. Sok vár őrzi korai állapotának fennálló maradványait (16. és 19. kép), a gyulafehérvári székesegyház az Árpád-kor egyetlen viszonylag épen álló püspöki temploma (4. kép), a kerci apátság romjaiban is a legteljesebb magyarországi ciszterci kolostor (11. kép), a somlyóújlaki templom a téglapépítészet egyedülálló gazdagságú emléke (31. kép). E középkori táj minél alaposabb és részletesebb megismerése közelebb vezet az egész magyarországi művészet történetének ismeretéhez.

Marosi Ernő

*

A könyv nyomdai munkálatai idején, már az első korrektúra személyes átnézése után, nyolcvanadik életévét betöltve, 1993. március 3-án, sokunk bánatára, váratlanul elhunyt Entz Géza.

Időközben megkezdődtek az „Erdély építésze a 14-16. században” című, kéziratban maradt könyvének szerkesztési munkálatai is. Kiderült, hogy a jelen mű 1968-ban német nyelven megjelent első kiadása óta Entz Géza által gyűjtött forrásanyag teljes egészében ebbe a második, „gótikus” feldolgozásba került bele, függetlenül a forráshivatkozás évszámától. Jakó Zsigmond kérésére a 14–16. századi anyagból a pápai tizedjegyzékek időszakáig terjedő, vagyis 1340-nél korábbi adatok átkerültek a jelen műbe, amelynek adattára így az első, 1968-as változathoz képest jelentősen kibővült.

Az adattárban a szerző a középkori oklevelekből származó, latin nyelvű idézetek szövegét eredetileg betűhíven közölte. Ezeket bizonyos esetekben a mai szövegkiadási szempontok figyelembevételével javítottuk. A közölt levéltári jelzetek némelyike a szerző kutatásai óta megváltozott (létrejött pl. az Országos Levéltárban a Diplomatikai Fényképgyűjtemény), ezek átvezetése azonban már nem volt lehetséges. A szerző a kolozsmonostori konvent jegyzőkönyveit eredetiben kutatta, jelzetei is erre vonatkoznak. Jakó Zsigmond időközben megjelent forráskiadványa szükségessé tette, hogy a jobb használhatóság kedvéért az eredeti jelzeteket kiegészítsük Jakó kivonatainak számaival. Ahol viszont csak Jakó kivonatainak száma szerepel, azt az adatot már maga a szerző is a forráskiadványból vette.

Jakó Zsigmond – Lővei Pál – Ráczy György